

Etnobotanika zaraz (epidemii) w świetle ankiety Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r.

Ethnobotany of plagues (epidemics) based on Józef Rostafiński's (1850–1928) questionnaire, distributed in 1883

Piotr Köhler

Instytut Botaniki Uniwersytetu Jagiellońskiego, ul. Gronostajowa 3, 31–387 Kraków
e-mail: piotr.kohler@uj.edu.pl; ORCID 0000-0001-8713-0817

zaakceptowano do publikacji 18 września 2019 r.

Abstract. In 1883, Józef Rostafinski (1850–1928), a botanist and professor at the Jagiellonian University in Kraków (then Austria–Hungary), announced a survey regarding the names and uses of plants in the Polish lands. The most complete version of the questionnaire contained questions regarding approximately 130 species. The present paper refers to plants which were used against plagues (epidemics). Fourteen people sent 15 letters containing data on such plants (30 records in total with reference to two genera and 17 species, including one fungus). Almost all of the data obtained relate to cholera and show that in the second half of the 19th c. alcoholic extract from the *Angelica sylvestris* root was the most commonly used against cholera.

Key words: historical ethnobotany, Poland, anticholera plants

Wstęp

Najczęstszymi i najpoważniejszymi epidemiami, jakie nawiedziły ziemie polskie w XIX w. były powtarzające się epidemie cholery. Choroba ta dotarła na teren Królestwa Polskiego w 1831 r. wraz z wojskami rosyjskimi, które tłumili powstanie listopadowe. Objęła wtedy także Galicję i Wielkie Księstwo Poznańskie. Jak się oblicza, w Galicji wywołała ponad 100 tys. zgonów, w Królestwie Polskim – ponad 50 tys., zaś w Wielkim Księstwie Poznańskim – zaledwie kilka tysięcy. Ponowna epidemia w latach 1847–1849 wywołała podobną śmiertelność. Kolejna epidemia cholery miała miejsce w 1852 r. i wywołała prawie 49 tys. zgonów w Królestwie Polskim. W Galicji w 1855 r. zmarło na cholere prawie 75 tys. ludzi, w 1866 r. odpowiednio 31 tys. w Galicji i 11,2 tys. w Królestwie Polskim, a kolejna epidemia w

latach 1872–1873 spowodowała prawie 5,3 tys. zejść w Królestwie, i aż ponad 90 tys. w Galicji. W 1883 r. Robert Koch odkrył przecinkowca cholery i opisał proces roznoszenia choroby (Kuzak 2020; Tomczyk 2015).

W 1883 r., czyli w roku odkrycia przecinkowca cholery, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Józef Rostafiński (1850–1928) rozpisał ankietę etnobotaniczną na terenie trzech zaborów. W odpowiedzi na nią otrzymał prawie 860 listów od około 370 respondentów. Niniejszy artykuł jest kolejnym z serii zawierającej opracowania poszczególnych zagadnień tej ankiety (Köhler 1986, 1987, 1993a, b i c, 2010, 2013a i b, 2014a, b i c, 2015a, b, c, i d, 2016, 2017, 2018, 2019a, b; Łuczaj 2008, 2011, 2012; Łuczaj & Köhler 2011, 2014; Łuczaj i in. 2013), z tego też powodu bardziej szczegółowe informacje jej dotyczące nie są tu podane. Podobnie jak lista respondentów, lista miejscowości czy obszarów, gdzie używane były dane nazwy, ani też mapka pokazująca geograficzne rozmieszczenie tych miejscowości. Dane te już znajdują się we wcześniejszych publikacjach (Köhler 1993a, Köhler 2015a).

Rostafiński nie zawarł w kwestionariuszu pytania o rośliny używane przez lud przeciwko konkretnej zaradzie, w ogóle nie wspominał tego zjawiska epidemiologicznego. Z tego powodu nadesłano niewiele danych o takich roślinach. Informacje te zawarte były w odpowiedziach aż na 7 pytań: nr 12 (Co lud uprawia na swój użytek z warzyw, prócz ziemniaków; co z tego przechowuje na zimę i w jakim stanie? Czy suszy np. karpiele, marchew albo rzepę, czy kwasi kapustę czy też ją dołuje przypiekaną? Jak przyprawia te warzywa i jakie z nich robi zupy?), 24 (Czy znane są nazwy: odrośle, podczas, potraw (nie w znaczeniu drugiego pokosu siana) i co one oznaczają?), 45 (Co lud w ogóle hoduje w ogródkach, co prócz wyliczonych pod 46–51 i w jakim celu?), 48 (Czy hoduje jako ozdobne: nogiet, nogietek, nogietka (kwiaty złożenia astrów, żółto-pomarańczowe z liściem niepodzielnym); karfioly, karfijały, śmierzdzuski, turki (kwiaty złożenia pełnych goździków albo maleńkich geoginij, żółte lub brązowe o liściach lśniących i pierzasto podzielonych); podobne im z zapachu szarańcze o kwiatach płaskich złożenia astrów; piwonie; ślasy (jakie); malwy; słonecznik; stokrotki; róże; tojad; omięg; omiak; gołąbki; orlik, cynowód, rymszyna, słodyczka; sroczi, brunatki, liściowiec, żabionki; fasole (bon, szablak), z czerwonym i białym kwiatem czy o strąkach gładkich czy szorstkawych na powierzchni?) i jak je nazywa odmiennie? Co prócz tego?), 49 (Czy hoduje oman; rutę, rutkę; boże drzewko; wrotycz; dzięgiel, litwór; lubczyk, lubczek; lawendę, lewandę; majeranek, marjanek; cząbr, cząber; józefek, izop; marunę, marunkę; miętę; szałwię; rumianek; lebiodkę; bobek; barwinek; czy te rośliny uprawiane są też w pańskich ogrodach?), 62 (Jakie zioła zbiera lud na wianeczki poświęcone na Boże Ciało? Jakie wsadza w strzechę w wiliję św. Jana lub Zielone Świątki? Do czego tych ziół używa?), 64 (Jakie zioła używa lud na lek dla siebie?) oraz bez wskazania numeru pytania.

Epidemia koronawirusa COVID–19, jaka dotknęła świat i Polskę w 2020 r., była bodźcem do przeanalizowania odpowiedzi na etnobotaniczną ankietę Józefa Rostafińskiego z 1883 r. pod kątem roślinnych środków używanych przeciwko zaradom na ziemiach polskich.

Materiały i metody

Podstawą opracowania były listy nadesłane w odpowiedzi na ankietę ogłoszoną przez Rostafińskiego w 1883 r. Z tych listów wyekscerpowano dane zawierające informacje o roślinach używanych w zwalczaniu u ludzi objawów zaradzie wymienionej z nazwy przez autora listu. Nie uwzględniano natomiast informacji, które mogłyby wskazywać na jakąś zaradę, np. ‘darcie w brzuchu’ (w tym przypadku mogłyby to być cholera), ale jej nie nazywały. Nadesłano

30 rekordów (definicja takiego rekordu – patrz Łuczaj & Köhler 2014: 6), które zostały poddane dalszemu opracowaniu.

Rezultaty

Spośród autorów odpowiedzi na ankietę 14 osób nadesłało dane dotyczące roślin używanych przeciwko zarazie. Zawarte były w 15 listach. Ich autorzy to: Kazimierz Chłapowski (1832–1916), ziemianin, polski działacz gospodarczy i polityk konserwatywny, poseł do niemieckiego Reichstagu oraz członek pruskiej Izby Panów, gdy odpowiadał na ankietę Rostafińskiego mieszkał w Kopaszewie koło Kościana w Wielkopolsce (Jakóbczyk 1937) (list z 16 VIII 1883 r.), Apolinary Chrzanowski (brak bliższych danych biograficznych), określił się w liście następująco: „z fabryki cukru w Józefowie [koło Ożarowa Mazowieckiego – uwaga moja P.K.] pod Warszawą” (list z 18 VIII 1883 r.), Antoni Gdowski (brak danych biograficznych) (list z 13 X 1883 r.), Roman Gutwiński (1860–1932), asystent u J. Rostafińskiego przy katedrze botaniki i w Ogrodzie Botanicznym UJ, w przyszłości botanik, algolog, nauczyciel przedmiotów przyrodniczych w szkołach średnich, od 1884 r. będzie współpracownikiem Komisji Fizjograficznej Akademii Umiejętności (list z 3 IX 1883 r.) (A. S. 1987), T. Husarzewska z powiatu garwolińskiego, krewna J. Rostafińskiego (list z 26 IX 1883 r.), Ignacy Janasiński (1860–1912), student prawa, późniejszy radca skarbu m.in. w Tarnopolu¹ (list z 2 VIII 1883 r.), Kostrzewski, nauczyciel z powiatu Pleszew (list z 14 II 1884 r.), Elżbieta Kraska, mieszkanka Trzemeszna, być może niepiśmienna, ponieważ odpowiedź spisał Heintze (list z 2 XII 1884 r.), Antonina Kraszewska (1861–1944), ziemianka z Romanowa² (list z 4 I 1884 r.), Adam Kubaszewski (1847–1927), ogrodnik w majątku hrabiny Działyńskiej w Gołuchowie (L. H. 1987) (2 listy: z 26 VIII 1883 r. i z 20 II 1884 r.), Jan Matulewicz (brak danych biograficznych) (list z 18 I 1884 r.), małżonkowie Krolowie, mieszkańcy Trzemeszna, być może niepiśmienni, ponieważ odpowiedź spisał Heintze (list z 2 XII 1884 r.), Piotr Parylak (1846–1916), po studiach na Uniwersytecie Lwowskim i Jagiellońskim i złożeniu egzaminu nauczycielskiego uczył w gimnazjach w Drohobyczu, Stanisławowie (mieszkając w tym mieście wziął udział w ankiecie J. Rostafińskiego), Lwowie i w końcu w Cieszynie (do 1901 r.) (Skręt 1980) (list 26 VII 1883 r.), Edward Zieliński (1861–1921), student medycyny, w przyszłości ordynator oddziału wewnętrznego Szpitala Praskiego w Warszawie (Manteuffel-Szoega 1966) (list z 20 I 1884 r.). Spośród 14 autorów listów, 2 miało pochodzenie wiejskie (Gutwiński, Kubaszewski), 3 prawdopodobnie wiejskie (Kraska, Krolowie, Parylak), 4 ziemiańskie i prawdopodobnie ziemiańskie (Husarzewska, Janasiński, Kraszewska, Zieliński). Tak więc 9 autorów pochodziło, mieszkało lub pracowało na wsi lub w małych miasteczkach. Tym samym zwyczajnie ludu znali z autopsji (w przypadku mieszkańców dworów czy nauczycieli) lub z własnego doświadczenia zdobytego w domu rodzinnym w dzieciństwie spędzonym na wsi czy miasteczku. Dlatego dane przez nich przekazane można uznać za wiarygodne i pochodzące z pierwszej ręki. Brak informacji o związkach z ludnością wiejską pozostałych pięciu osób.

Nadesłane rekordy dotyczą 9 miejscowości (Bielice (pow. Kutno, gub. warszawska), Dębowiec, Grybów, Katarzyna (pow. Włocławek), Lisice nad Nerem (pow. Koło, gub. kaliska),

¹ cmentarzetarnopolskie.uksw.edu.pl; dostęp: 21 VI 2020 r.

² Antonina Zofia Emma Kraszewska h. Jastrzębiec, Urodzona w roku 1861 w Romanowie [http://www.sejm-wielki.pl/b.php?o=12.312.319; dostęp 21 VI 2020 r.]; <https://kraszewski.wordpress.com/2017/03/10/antonina-kraszewska/> [dostęp 21 VI 2020 r.]

Maciejowice (pow. Garwolin), okolice Pleszewa, Romanów (pow. Włodawa), Trzemeszno) oraz pięciu obszarów o większej powierzchni (powiat Garwolin, powiat Janów (gubernia lubelska), Mazury, powiat Pleszew, Wielkopolska). Informacje pochodzą z zachodniej Galicji (7 rekordów), Królestwa Polskiego (Kujawy – 1, Lubelszczyzna – 4, Mazowsze – 4), Wielkopolski – 13 i Mazur – 1. Najwięcej rekordów zawierały listy Romana Gutwińskiego – 6, Elżbiety Kraski – 5, a Adama Kubaszewskiego i Apolinarego Chrzanowskiego – po 3.

W nadesłanych odpowiedziach zidentyfikowano 19 taksonów, wśród których było 17 gatunków (w tym 1 gatunek grzyba) oraz 2 rodzaje (Tabela 1); najczęściej powtarza się *Angelica sylvestris* L. – 10 razy, a znacznie rzadziej *Pimpinella* sp. i *Trifolium arvense* L. – po 2 razy. Pozostałe taksony pojawiły się tylko jednokrotnie.

Tabela 1. Liczba notowań poszczególnych taksonów roślin i grzybów

Takson Taxon	Razem Together
<i>Allium sativum</i> L.	1
<i>Angelica sylvestris</i> L.	10
<i>Betula</i> sp.	1
<i>Capsicum annuum</i> L.	1
<i>Centaureum erythraea</i> Rafn	1
<i>Cichorium intybus</i> L.	1
<i>Juniperus communis</i> L.	1
<i>Melissa officinalis</i> L.	1
<i>Mentha</i> × <i>piperita</i> L.	1
<i>Phallus impudicus</i> L.	1
<i>Pimpinella</i> sp.	2
<i>Potentilla anserina</i> L.	1
<i>Potentilla erecta</i> (L.) Raeusch	1
<i>Secale cereale</i> L.	1
<i>Solanum tuberosum</i> L.	1
<i>Trifolium arvense</i> L.	2
<i>Urtica dioica</i> L.	1
<i>Urtica urens</i> L.	1
<i>Veronica officinalis</i> L.	1

Najczęściej autorzy listów wymieniają cholera jako zarazę (w 13 listach). Zdecydowana przewaga wzmianek o tej chorobie wynika zapewne z częstotliwości pojawiania się jej na ziemiach polskich w XIX w., jak i z powodu bardzo dużej liczby ofiar, które wywołała. Nie znając jej przyczyn lud starał się stosować leki roślinne, które miały go przed nią uchronić bądź z niej wyleczyć (Tabela 2).

Tabela 2. Rośliny i grzyb stosowane przeciwko cholercie, morowemu powietrzu (*) i dżumie (**) w poszczególnych regionach; liczby przy znaku + oznaczają liczbę rekordów ponad 1.

Region Region	Galicja	Kujawy	Lubelszczyzna	Mazowsze	Mazury	Wielkopolska	Łącznie Together
Takson Taxon							
<i>Allium sativum</i> L.	+						1
<i>Angelica sylvestris</i> L.		+	2+	+	+	5+	10
<i>Betula</i> sp. (*)				+			1
<i>Capsicum annuum</i> L.						+	1
<i>Centaurium erythraea</i> Rafn	+						1
<i>Cichorium intybus</i> L.				+			1
<i>Juniperus communis</i> L.	+						1
<i>Melissa officinalis</i> L.						+	1
<i>Mentha ×piperita</i> L.						+	1
<i>Phallus impudicus</i> L. (**)						+	1
<i>Pimpinella</i> sp.	+		+				2
<i>Potentilla anserina</i> L.						+	1
<i>Potentilla erecta</i> (L.) Raeusch			+				1
<i>Secale cereale</i> L.	+						1
<i>Solanum tuberosum</i> L.						+	1
<i>Trifolium arvense</i> L.						2+	2
<i>Urtica dioica</i> L.	+						1
<i>Urtica urens</i> L.	+						1
<i>Veronica officinalis</i> L.				+			1
Łączna liczba rekordów: Total number of records:	7	1	4	4	1	13	30

W zachodniej Galicji używano 7 gatunków jako środki przeciwko cholercie. Według R. Gutwińskiego w okolicach miejscowości Dębowiec koło Jasła sporządzano nalewkę alkoholową z kwiatów *Urtica dioica*, liści *Urtica urens* i *Allium sativum*, owoców *Juniperus communis* oraz upalonych jak kawa ziarniaków *Secale cereale* oraz kamfory. Po odstaniu się 6–9 dni w ciepłe, nalewka taka była spożywana kilka razy dziennie. Oprócz tego, używano także moczonego w okowicie dzięglu, którego nazwę łacińską podał Gutwiński jako *Pimpinella* – być może omyłkowo. Z kolei z okolic Grybowa Ignacy Janasiński wzmiankował użycie *Centaurium erythraea*; według niego roślinę tę zbierano, suszono, a w końcu gotowano. Niestety, nie podał sposobu zażycia. Zastosowanie antycholeryczne korzenia *Angelica sylvestris* moczonego w wódce podał Edward Zieliński z Kujaw ze wsi Katarzyna koło Włocławka. Na Lubelszczyźnie używano trzech gatunków. Korzeń *Angelica sylvestris* moczonego w wódce, co zostało odnotowane przez Apolinarego Chrzanowskiego w powiecie janowskim i Antoninę Kraszewską we wsi Romanów koło Włodawy. Podobnie moczonego w wódce korzenie *Pimpinella* sp. i

Potentilla erecta w powiecie Janów (gub. lubelska), co odnotował A. Chrzanowski. Respondent ten informuje jeszcze o innym sposobie zabezpieczania się przed zarazą: korzeń dzięgła nawlekano na sznurek i wieszano na szyi, co także miało być skuteczne przeciwko cholery. Na Mazowszu często nawiedzanym przez epidemie cholery zabezpieczano się przeciw nim używając trzech gatunków. Podobnie jak gdzie indziej, korzeń *Angelica sylvestris* był moczony w wódce, co odnotował ze wsi Bielice koło Kutna Antoni Gdowski. W powiecie Garwolin używano *Veronica officinalis* zaparzaną lub moczoną w wódce, o czym wspomniała T. Husarzewska; niestety, nie podała czy używano całej rośliny czy może jakiejś jej części. Jan Matulewicz opisał ze wsi Maciejowice (pow. Garwolin) zwyczaj zatykania pod strzechę ziela *Cichorium intybus* uprzednio poświęconego na Matkę Boską Zielną, co miało strzec przed cholera. Na Mazurach, według Piotra Parylaka, także przeciwko cholery używano moczony w wódce korzeń *Angelica sylvestris*. Równie bogaty zestaw roślin (7 gatunków) o działaniu antycholerycznym, co w Galicji, używany był w Wielkopolsce. Najczęściej stosowanym gatunkiem była *Angelica sylvestris*, z której korzenia robiono nalewkę alkoholową (moczone w wódce), co odnotowali: Antoni Gdowski ze wsi Lisice koło Koła (ten respondent zanotował także nazwę nalewki – dzięglówka), Kazimierz Chłapowski (nie podał konkretnej lokalizacji, tylko ogólnie – Wielkopolska), Antoni Kubaszewski z okolic Pleszewa (tu oprócz korzenia używano także łądyg), a z okolic Trzemeszna – Elżbieta Kraska i małżonkowie Krolowie. Przeciwocholerycznie stosowano także *Capsicum annuum*, *Melissa officinalis* i *Mentha × piperita* – w okolicach Trzemeszna, jak podała E. Kraska. A. Kubaszewski wspomniał także o antycholerycznym użyciu w okolicach Pleszewa nalewki alkoholowej z *Potentilla anserina*. I na koniec z okolic Trzemeszna E. Kraska i małżonkowie Krolowie informowali o użyciu *Trifolium arvense*, z tym że według E. Kraski miał to być napar („herbata”).

W odpowiedziach respondentów tylko jednokrotnie pojawia się inna niż cholera epidemiczna choroba zakaźna – dżuma. Kostrzewski informuje, że w powiecie pleszewskim w czasie dżumy używano suszonych owocników *Phallus impudicus* (identyfikacja – Łuczaj, Köhler 2014) – okadzano nimi (przypuszczalnie – chorego) oraz dawano mu do wybicia napar („herbatę”) z nich uzyskany. Także jednokrotnie wspomniane jest ‘morowe powietrze’. Jan Matulewicz podał, że w Maciejowicach w powiecie garwolińskim przeciw ‘morowemu powietrzu’ używano *Betula* sp., która wcześniej służyła do przyozdobienia ołtarza podczas procesji na Boże Ciało: by chronić przed zarazą wystarczyło ją tylko trzymać w domu (chroniła taki dom także od piorunów).

Ciekawy związek między epidemiami cholery, ziemniakami (*Solanum tuberosum*) i pozareligijnymi nakazami duchowieństwa zanotował z okolic Pleszewa A. Kubaszewski. Według tego respondenta około 1750 r. duchowieństwo zakazywało używania ziemniaków, ponieważ miały szkodzić zdrowiu. Także podczas epidemii cholery ok. 1850 r. zakazywano ich spożywania. Niestety, autor ten nie podał, czy uzasadniano jakoś ten zakaz konsumpcji ziemniaków i na czym ich szkodliwe działanie na zdrowie miało polegać.

Nazewnictwo roślin (i grzyba) używanych przeciwko zarazie, głównie cholery, nie odznacza się niczym wyjątkowym (Tabela 3). Zazwyczaj są to powszechnie używane w tamtym czasie nazwy. Na uwagę zasługują informacja podana przez Romana Gutwińskiego, z wykształcenia botanika, że w okolicach Dębowca koło Jasła nazwy ‘dziejel’ używano na oznaczenie jednego z gatunków rodzaju *Pimpinella*. Być może jest to jakaś pomyłka tego respondenta.

Tabela 3. Nazwy roślin i grzyba przesłane przez respondentów Rostańskiego używane przeciwko cholery i dżumie oraz miejsca ich stosowania. W nawiasach kwadratowych [] – moje uwagi P.K.

Nazwa ludowa Vernacular name	Nazwa łacińska Scientific name	Respondent Correspondent's name	Miejsce Locality	Uwagi respondentów Correspondent's remarks
baški	<i>Trifolium arvense</i> L.	Kraska Elżbieta	Trzemeszno	na cholery – jako herbata
bożki		małżonkowie Krolowie	Trzemeszno	w cholery bardzo zbierano
biedrzyeniec	<i>Pimpinella</i> sp.	Chrzanowski Apolinary	pow. Janów, gub. lubelska	korzeń moczony w okowicie
brzezina	<i>Betula</i> sp.	Matulewicz Jan	Maciejowice, pow. Garwolin	od ołtarzy na Boże Ciało – w domu trzymana chroni morowego powietrza
centorya	<i>Centaurium erythraea</i> Rafn	Janasiński Ignacy	Grybów	
czosnek	<i>Allium sativum</i> L.	Gutwiński Roman	Dębowiec	
dziegiel	<i>Angelica sylvestris</i> L.	Chłapowski Kazimierz	Wielkopolska	
		Chrzanowski Apolinary	pow. Janów, gub. lubelska	korzeń moczony w okowicie uważają jako środek anticholeryczny, a nawet w czasie epidemii nawleczony na sznurek wieszają na szyi
		Gdowski Antoni	Lisice nad Nerem, pow. Koło, gub. kaliska; Bielice, pow. Kutno, gub. warszawska	Podczas cholery nalewają korzenie dziegla spirytusem i robią gorzałkę, dziegłówkę przez lud zwaną, która ma od cholery zabezpieczać
		Kraszewska Antonina	wieś Romanów, pow. Włodawa	robią zeń wódkę od cholery
		Kubaszewski Adam	okolice Pleszewa, W. K. Poznańskie	używają jego korzenia i łodygę w wódce przeciw cholery

		Kraska Elżbieta	Trzemeszno, W. K. Poznańskie	
		małżonkowie Krolowie	Trzemeszno, W. K. Poznańskie	
		Parylak Piotr	na Mazurach	w cholery dają w wódce
		Zieliński Edward	Katarzyna, pow. Włocławek	korzeń w wódce jako anticholericum
	<i>Pimpinella</i> [nazwa łacińska podana przez autora listu; może pomyłka?]	Gutwiński Roman	Dębowiec	moczą w okowicie przeciw cholery
jałowiec	<i>Juniperus communis</i> L.	Gutwiński Roman	Dębowiec	
kurzeziele	<i>Potentilla erecta</i> (L.) Raeusch	Chrzanowski Apolinary	pow. Janów, gub. lubelska	korzeń moczony w okowicie uważają jako środek anticholeryczny
malissa	<i>Melissa officinalis</i> L. [? uprawna?]	Kraska Elżbieta	Trzemeszno, W. K. Poznańskie	
mięta	<i>Mentha ×piperita</i> L.	Kraska Elżbieta	Trzemeszno, W. K. Poznańskie	
morowa bedłka	<i>Phallus impudicus</i> L.	Kostrzewski	Pleszew, W. K. Poznańskie	kiedy panowało powietrze (dżuma) to tej bedłki używano przy kadzeniu i herbatę pito
papryka pieprz turecki	<i>Capsicum annuum</i> L.	Kraska Elżbieta	Trzemeszno, W. K. Poznańskie	
podróźnik	<i>Cichorium intybus</i> L.	Matulewicz Jan	Maciejowice, pow. Garwolin	
pokrzywa	<i>Urtica dioica</i> L.	Gutwiński Roman	Dębowiec	
przetacznik	<i>Veronica officinalis</i> L.	Husarzewska T.	pow. Garwolin	na cholery zaparzany lub moczony w okowicie

śrebrnik	<i>Potentilla anserina</i> L.	Kubaszewski Adam	okolice Pleszewa, W. K. Poznańskie	w czasie cholery z wódką
zagawka	<i>Urtica urens</i> L.	Gutwiński Roman	Dębowiec	
żyto	<i>Secale cereale</i> L.	Gutwiński Roman	Dębowiec	

Podsumowanie

Pomimo że epidemie, głównie cholera, często wywoływały w XIX w. na ziemiach polskich masowe zgony, szczególnie wśród ludności Galicji i Królestwa Polskiego, w odpowiedziach na ankietę Rostafińskiego znalazła się niewielka liczba gatunków używanych przez lud przeciwko zarazom (głównie cholercze). Mogło to wynikać z braku odpowiedniego pytania w kwestionariuszu. Interesujące są różnice w liczbie używanych gatunków między poszczególnymi zaborami. Z Wielkopolski, w której zazwyczaj odnotowywano nikłą liczbę zejść śmiertelnych na cholercę, podano aż 7 gatunków. Tyle samo gatunków używano, według respondentów, w Galicji, w której prawie każda fala epidemii zbierała największe śmiertelne żniwo. Natomiast w Królestwie Polskim, nieomalże równie tragicznie doświadczanym przez epidemie co Galicja, tych gatunków ludność używała blisko dwa razy mniej niż w zaborze austriackim czy w Wielkopolsce. Oczywiście nie od samej liczby stosowanych gatunków roślin zależała ochrona ludności. Główną rolę grał poziom sanitarny danego rejonu. Jedynym wspólnie używanym gatunkiem we wszystkich regionach była *Angelica sylvestris*, z której korzenia wykonywano nalewkę alkoholową.

Aby ocenić znaczenie danych uzyskanych z ankiety Rostafińskiego, należy je porównać z późniejszą o blisko 50 lat ankietą etnobotaniczną Adama Fischera, której rezultaty opublikowane zostały dopiero w 2016 r. (Kujawska i in. 2016). Spośród gatunków, jakie podali autorzy listów do Rostafińskiego, trzy nie zostały wymienione przez Fischera w jego kompendium wiedzy na temat użycia roślin przez lud w Polsce w okresie międzywojennym. Tymi gatunkami są: papryka roczna (*Capsicum annuum* L.) i żyto (*Secale cereale* L.) oraz grzyb – sromotnik smrodliwy (*Phallus impudicus* L.). Jest to pierwsza grupa gatunków. Do drugiej należy 13 gatunków i jeden rodzaj; są one wprawdzie wymieniane przez Fischera, ale albo respondenci Rostafińskiego podali je z innych regionów, albo Fischer podaje ich inne zastosowania. Do tych roślin należą: brzoza (*Betula* sp.) – jest wymieniona przez Fischera, ale nie odnotował jej magicznego użycia przeciw morowemu powietrzu koło Garwolina na Mazowszu, centuria pospolita (*Centaureum erythraea* Rafn) jest notowana przez Fischera, ale tylko w leczeniu bólu brzucha, natomiast respondent Rostafińskiego podał jej antycholeryczne użycie z Sądecczyzny, cykoria podróżnik (*Cichorium intybus* L.) – respondent Rostafińskiego podał ją z okolic Garwolina, czosnek pospolity (*Allium sativum* L.) – według Fischera był głównie rośliną magiczną, a przeciw cholercze stosowano go na Podhalu, natomiast respondent Rostafińskiego podał antycholeryczne użycie z Sądecczyzny, dzięgiel leśny (*Angelica sylvestris* L.) – Fischer podaje antycholeryczne zastosowanie ze wschodniej Galicji, a respondenci Rostafińskiego – z Wielkopolski, guberni kaliskiej, lubelskiej, płockiej i warszawskiej, z Mazur oraz z zachodniej Galicji, jałowiec pospolity (*Juniperus communis* L.) – Fischer nie wymienia antycholerycznego zastosowania tego gatunku, a respondent Rostafińskiego podaje je z

Podkarpacia, koniczyna polna (*Trifolium arvense* L.) – Fischer notuje (m.in. z Krakowskiego, Lubelskiego i Wileńskiego) jej zastosowanie w leczeniu bólu brzucha, a Rostański otrzymał dane z Wielkopolski o jej antycholerycznym użyciu, melisa lekarska (*Melissa officinalis* L.) – Fischer notuje jej zastosowanie w leczeniu bólu brzucha, a Rostański – antycholeryczne z Wielkopolski, mięta pieprzowa (*Mentha \times piperita* L.) – Fischer wymienia z Karpat i południowej Rusi jej antycholeryczne zastosowanie, a Rostański otrzymał jeszcze informację z Wielkopolski, pięciornik gęsi (*Potentilla anserina* L.) – Fischer notuje (m.in. z Chełmskiego) zastosowanie w leczeniu bólu brzucha, a respondent Rostańskiego nadesłał informację z Wielkopolski o jej antycholerycznym zastosowaniu, pięciornik kurze ziele (*Potentilla erecta* (L.) Raeusch) – Fischer notuje (m.in. z Lubelskiego i Bocheńskiego) jej zastosowanie w leczeniu bólu brzucha, a respondent Rostańskiego nadesłał informację o jej antycholerycznym użyciu na Lubelszczyźnie, pokrzywa żegawka (*Urtica urens* L.) – Fischer nie notuje zastosowania przeciwcholerycznego, a Rostańskiemu nadesłano z Podkarpacia informację o takim zastosowaniu, przetacznik leśny (*Veronica officinalis* L.) – Fischer nie notuje zastosowania przeciwcholerycznego, a Rostańskiemu nadesłano w Mazowsza informację o takim zastosowaniu, ziemniak (*Solanum tuberosum* L.) – Fischer nie notuje zastosowania przeciw zarazom, a Rostański otrzymał informację, że spożycie było zakazywane podczas trwania epidemii. Wreszcie w trzeciej grupie roślin są gatunki wymieniane przez Fischera i Rostańskiego. Zarówno biedrzynek (*Pimpinella* sp.), jak i pokrzywa zwyczajna (*Urtica dioica* L.) były podane z tych samych regionów jako środki przeciwcholeryczne zarówno przez Fischera, jak i respondentów Rostańskiego.

Z powyższego zestawienia wynika, że ankieta Rostańskiego zanotowała więcej gatunków, niż późniejsza od niej ankieta Fischera. Być może wpływ na to miało podniesienie się ogólnego poziomu sanitarnego, a przez to zmniejszenie śmiertelności następnych epidemii. A może wprowadzenie skuteczniejszych lekarstw wyeliminowało z użycia niektóre gatunki roślin. Dane otrzymane przez Rostańskiego są dziś także świadectwem ciągłej walki ubogiego ludu o zachowanie zdrowia (i życia) w trudnych czasach epidemii.

Literatura

A. S. [A. Skirgiełło] 1987. Gutwiński Roman (1860–1932). [w:] S. Feliksiak (red.), Słownik Biologów Polskich. Kraków, s. 200–201

Jakóbczyk W 1937. Chłapowski Kazimierz (1832–1916). Polski Słownik Biograficzny 3: 304–305

Köhler P S 1986. Józefa Rostańskiego „Odezwa do nie botaników o zbieranie ludowych nazw roślin”. *Wszechświat* 87(1): 13–16

Köhler P S 1987. Nieznane materiały Józefa Rostańskiego do badań nad historią roślin uprawnych w Polsce. Unknown materials of Józef Rostański concerning studies of the history of cultivated plants in Poland. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Botaniczne* 14: 141–154

Köhler P 1993a. Ankieta Józefa Rostańskiego z 1883 roku dotycząca ludowego nazewnictwa i użytkowania roślin w Polsce. *Analecta – Studia i Materiały z Dziejów Nauki, R. II, z. 2(4)*: 87–119

Köhler P 1993b. Nazewnictwo i użytkowanie roślin leczniczych na ziemiach polskich w XIX wieku na podstawie ankiety Józefa Rostańskiego. [in:] B Kuźnicka (ed.). *Historia Leków*

Naturalnych, vol. IV „Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczniczych”, Wydawnictwo IHNOiT PAN, Warszawa, s. 61–85

Köhler P 1993c. Ziołolecznictwo na Rzeszowszczyźnie w XIX wieku w świetle ankiety Józefa Rostafińskiego. [in:] B Kuźnicka (ed.). Historia Leków Naturalnych, vol. III „Ziołoznawstwo w dawnej i współczesnej kulturze Rzeszowszczyzny”, Wydawnictwo IHNOiT PAN, Warszawa, s. 119–124

Köhler P 2010. Etnobotanika historyczna Żywiecczyzny na podstawie ankiety Józefa Rostafińskiego z 1883 roku. [in:] P M Żukowski (ed.). Verba volant, scripta manent. Księga pamiątkowa dedykowana Mieczysławowi Barcikowi. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 43–63

Köhler P 2013a. Odpowiedź Antoniego Szymańskiego na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. Antoni Szymański’s response to Józef Rostafiński’s (1850–1928) ethnobotanical questionnaire from 1883. *Etnobiologia Polska* 3: 25–30

Köhler P 2013b. Odpowiedź Romana Gutwińskiego (1860–1932) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. Roman Gutwiński’s (1860–1932) response to Józef Rostafiński’s (1850–1928) ethnobotanical questionnaire from 1883. *Etnobiologia Polska* 3: 47–53

Köhler P 2014a. An involuntary ethnobotanist? Józef Rostafiński (1850–1928) and his research in Poland. [in:] I Svanberg, Ł Łuczaj (eds), *Pioneers in European ethnobiology*. Acta Universitatis Upsalensis. Uppsala Studies on Eastern Europe 4: 149–179

Köhler P 2014b. Odpowiedź Adama Wolińskiego (1856–1901) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. Adam Woliński’s (1856–1901) response to Józef Rostafiński’s (1850–1928) ethnobotanical questionnaire from 1883. *Etnobiologia Polska* 4: 117–122

Köhler P 2014c. Odpowiedź Kazimierza Karasiewicza na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego ogłoszoną w 1883 r. dotycząca okolic miejscowości Lwówek, Opalenica i Nowy Tomyśl. Kazimierz Karasiewicz’s response to Józef Rostafiński’s ethnobotanical questionnaire from 1883 regarding the area of Lwówek, Opalenica and Nowy Tomyśl. *Etnobiologia Polska* 4: 113–116

Köhler P 2015a. Józef Rostafiński’s ethnobotanical enquiry of 1883 concerning Polish vernacular names and uses of plants. *Archives of natural history* 42(1): 140–152

Köhler P 2015b. Odpowiedź Jana Liszewskiego (1852–1894) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. dotycząca Warmii. Jan Liszewski (1852–1894) response to Józef Rostafiński’s (1850–1928) ethnobotanical questionnaire from 1883 regarding Ermland. *Etnobiologia Polska* 5: 41–46

Köhler P 2015c. Odpowiedź Władysława Lubomęskiego (1841–1907) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. dotycząca okolic Lwowa. Władysław Lubomęski (1841–1907) response to Józef Rostafiński’s (1850–1928) ethnobotanical questionnaire from 1883 regarding the area of Lwów. *Etnobiologia Polska* 5: 47–50

- Köhler P 2015d. The Romantic myth about the antiquity of folk botanical knowledge and its fall: Józef Rostafiński's case. *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum* 3(1): 99–108
- Köhler P 2016. Rośliny święcone w ankiecie Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r. Blessed plants reported in Józef Rostafiński's (1850–1928) questionnaire, distributed in 1883. *Etnobiologia Polska* 6: 129–190
- Köhler P 2017. Rośliny sepulkralne w ankiecie Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r. Sepulchral plants reported in Józef Rostafiński's (1850–1928) questionnaire, distributed in 1883. *Etnobiologia Polska* 7: 41–74
- Köhler P 2018. Etnobotanika Podhala na podstawie ankiety Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r. Ethnobotany of the Podhale region based on Józef Rostafiński's (1850–1928) questionnaire, distributed in 1883. *Etnobiologia Polska* 8: 39–98
- Köhler P 2019a. Lnicznik siewny (*Camelina sativa* (L.) Crantz) w ankiecie Józefa Rostafińskiego (1850–1928) z 1883 r. Camelina (gold-of-pleasure, *Camelina sativa* (L.) Crantz) in Józef Rostafiński's (1850–1928) questionnaire, distributed in 1883. *Etnobiologia Polska* 9: 27–36
- Köhler P 2019b. Odpowiedź Marii Hempel (1834–1904) na ankietę etnobotaniczną Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszoną w 1883 r. Maria Hempel's (1834–1904) response to Józef Rostafiński's (1850–1928) ethnobotanical questionnaire from 1883. *Etnobiologia Polska* 9: 17–26
- Köhler P S, Piekiełko–Zemanek A 1986. Józefa Rostafińskiego *Odezwa do nie botaników o zbieranie ludowych nazw roślin* i udział w niej Marii Twardowskiej. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 1986(2): 471–480
- Kujawska M, Łuczaj Ł, Sosnowska J, Klepacki P 2016. Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. *Polskie Towarzystwo Ludoznawcze*, Wrocław ss. 519
- Kuzak R 2020. Epidemie cholery w XIX-wiecznej Polsce. Zapomniana choroba zabiła setki tysięcy ludzi. <https://wielkahaistoria.pl/epidemie-cholery-w-xix-wiecznej-polsce-zapomniana-choroba-zabila-setki-tysiecy-ludzi/> [dostęp: 31 VII 2020]
- L. H. [L. Hayto], 1987. Kubaszewski Adam (1847–1927). [w:] Feliksiak], *Słownik Biologów Polskich*. Kraków, s. 308
- Łuczaj Ł 2008. Dziko rosnące rośliny jadalne w ankiecie Józefa Rostafińskiego z roku 1883. *Wiadomości Botaniczne* 52(1/2): 39–50
- Łuczaj Ł, Köhler P 2011. Liście i inne zielone części dziko rosnących roślin w pożywieniu mieszkańców ziem polskich na podstawie ankiet Józefa Rostafińskiego (XIX w.) i Józefa Gajka (XX w.). *Przegląd Historyczny* 102(4): 733–770
- Łuczaj Ł, Köhler P 2014. Grzyby w ankiecie Józefa Rostafińskiego (1850–1928) ogłoszonej w 1883 r. Mushrooms in Józef Rostafiński's (1850–1928) questionnaire from 1883. *Etnobiologia Polska* 4: 7–54.
- Łuczaj Ł, Köhler P, Pirożnikow E, Graniszewska M, Pieroni A, Gervasi T, 2013. Wild edible plants of Belarus: from Rostafiński's questionnaire of 1883 to the present. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 2013, 9:21, ss. 1–17

Manteuffel-Szoegel L 1966. Dr. Edward Zieliński (1861–1921). *Archiwum Historii Medycyny* 29(1): 43–66

Skręt R, 1980. Parylak Piotr, krypt. P. P. (1846–1916). *Polski Słownik Biograficzny* 25: 225–226

Tomczyk R 2015. Zagrożenie epidemiologiczne na terenie austriackiej części monarchii habsburskiej w XIX w. (do 1914 r.). *Aspekty prawne i administracyjne. Galicja – Studia i Materiały* 1: 99–113

Odpowiedzi zawierające dane o roślinach stosowanych przeciw zarazie

(układ alfabetyczny według nazwisk autorów)

Kazimierz CHŁAPOWSKI, [br. miejscowości], 16 VIII 1883 r.

[wśród roślin lekarskich, ale bez wskazania nr pytania] Dzięgiel na ból brzucha; podczas cholery ostatniej dawano chorym jego korzeń z wódką.

Apolinary CHRZANOWSKI, fabryka cukru w Józefowie pod Warszawą, 18 VIII 1883 r.

45). [...] Korzeń Dzięglu, Biedrzeńcu i Kurzegoziela (dziko rosnące) moczone w okowicie uważają jako środek anticholeryczny, a nawet korzeń dzięglu w czasie epidemii nawleczony na sznurek wieszają na szyi.

Antoni GDOWSKI, Lisice, 13 X 1883 r.

49). Dzięgiel. [...] Nadto dowiedziałem się, że podczas cholery nalewają korzenie dzięglu spirytusem i robią gorzałkę, dzięglówką przez lud zwaną, która ma od cholery zabezpieczać.

Roman GUTWIŃSKI, Dębowiec, 3 IX 1883 r.

[bez podania nr pytania]. Liści Żegawki „Zagawki” używają tutaj podczas cholery do wódki. Wódkę tę sporządzają w ten sposób: kwiat pokrzywy, listeczki „Zagawki”, piórka czosnku, owoce jałowca, kamfora, żyto palone „tak jak kawa” moczą w okowicie 6–9 dni „na ciepło w cieniu”, i tak otrzymaną wódkę piją „na czczo serca” i kilka razy przez dzień („bo bardzo grzeje w żołądku a więc odpędza kurcze i niedopuszcza rozwolnieniu”)

[bez podania nr pytania] „Dzięgiel” (Pimpinella) moczą w okowicie przeciw cholerze.

T. HUSARZEWSKA, [brak nazwy miejscowości], 26 IX 1883 r.

62). [...] Na cholere Przetacznik zaparzany lub moczony w okowicie.

Ignacy JANASIŃSKI, student prawa, Kraków, 2 VIII 1883 r.

49). [...] centorija [lub: centorya] jak sam z własnego doświadczenia wiem, bo sam zbierałem, używają jako środek przeciw cholerze. Ziele to zbiera się, suszy i gotuje. [...]

[br. imienia] KOSTRZEWSKI, [Kcynia], 14 II 1884 r.

[odpowiedź w dziale „Grzyby”, jednak bez wskazania nr pytania] Jest w naszych borach iglicowych bedłka, którą lud nazywa morową bedłką. Szukają po deszczu latem, z daleka już nieprzyjemną woń wydaje; jest biała, okrągła. Te zbierają i w domu pod słońcem na oknie postawiają, gdzie po upływie 3 lub więcej godzin owe jajko rozdwa się samo i wychodzi z

niego ciemnozielona bedłka na próżnym szypułku. Śmierdzi nieprzyjemnie, sok wypuszcza zielonawy, lepisty (lepki), smaku słodkiego. Suszą ją na poddaszu. Lud powiada, że kiedy panowało powietrze (dżuma) to tej bedłki używano przy kadzeniu i herbatę pito.

Antonina KRASZEWSKA, Romanów, 4 I 1884 r.

49). [...] Dzięgiel zbierają na polach robią zeń wódkę od cholery.

Adam KUBASZEWSKI, ogrodnik u hrabiny Działyńskiej, Gołuchów, 2 listy: 26 VIII 1883 r. i 20 II 1884 r.

26 VIII 1883

12. [...] utrzymuje tu zaufany starzec, z opowiadania swego ojca, że w zeszłym stuleciu duchowieństwo zakazywało używania perek jako pokarm szkodliwy zdrowiu. Działo się to około roku 1750?, zakazywano również spożywania takowych w czasie cholery przed 32 laty.

20 II 1884 r.

49). Dzięgiel zbierają po rowach, miedzach itp. używając jego korzenia i łodygę w wódce przeciw cholercze.

64). Dzięgiel na wewnętrzne gorączki z wódką (korzeń i liście) – przeciw cholercze.

Śrebrnik w czasie cholery z wódką.

Jan MATULEWICZ, Maciejowice, 18 I 1884 r.

62). Na Matkę Boską Zielną zbiera się pęk, rodzaj bukietu, zawsze z jednakiem ziela złożony. [...] Podróżnik także z bukietu podczas cholery zatyka się pod strzechę. [...] Brzezina od ołtarzy na Boże Ciało [...], w domu trzymana chroni od piorunów i morowego powietrza, [...].

Elżbieta KRASKA, Trzemeszno, 2 XII 1884 r. [odpowiedzi spisał Heintze]

64). [...] Na cholercę: pieprz turecki (papryka), dzięgiel moczony we wódcę, baški (Trif. arv. – jako herbata), mięta, malissa.

[br. imion] KROLOWIE, małżonkowie, Trzemeszno, 2 XII 1884 r. [odpowiedzi spisał Heintze]

64). Dzięgiel (dołączony) – korzeń moczono we wódcę na cholercę. [...] Bożki (Trif. arvensis) – na ból brzucha, w cholercę bardzo zbierano.

Piotr PARYLAK, profesor gimnazjalny w Stanisławowie, Stanisławów, 26 VII 1883 r.

48). [...] Dzięgiel sięją na Mazurach i leczą nim w rozmaitych chorobach, także w cholercze dają go we wódcę.

Edward ZIELIŃSKI, student medycyny, Warszawa, 20 I 1884 r.

49). Dzięgiel zbierany bywa z łąk, ale nie hodowany, korzeń w wódcę jako anticholericum, [...] [dane ze wsi Katarzyna, pow. Włocławek, gub. warszawska]